

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA’LIMI VAZIRLIGI  
MUQIMIY NOMIDAGI QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA  
INSTITUTI**

**TARIX FAKULTETI  
MILLIY G‘OYA, MA’NAVIYAT ASOSLARI VA HUQUQ TA’LIMI  
YO‘NALISHI  
III “A” GURUH TALABASI  
Saidova Hilolaning  
“Ijtimoiy falsafa” fanidan yozgan**

# **REFERATI**

***Mavzu: INSON, UNING MOHIYATI VA FAOLİYATI.***

***Qabul qiluvchi:***

***B. Baratboyev***

**Qo‘qon-2011y.**

## INSON, UNING MOHIYATI VA FAOLIYATI.

Reja:

1. Inson, uning mohiyati va faoliyati.
2. Inson muammosining falsafa tarixida qo'yilishi.
3. Inson, individ, shaxs, individuallik tushunchalari

Ijtimoiy falsafa inson muammosiga olam, borliqning tarkibiy qismi sifatida qaraydi vash u nuqtai-nazardan «Inson inma? Uning mohiyati qanday? Inson olamda qanday o'rin tutadi?», «Inson omili deganda nima nazarda tutiladi? Kabi savollarga javob beradi. Inson borliqning oliy ko'rinishi. Uning kelib chiqishi, hayoti, taraqqiyoti olam, borliqqa bog'liq. Inson va jamiyat olam taraqqiyoti tabiat evolyutsiyasining mahsuli va ko'rinishi bo'lib hisoblanadi.

Inson hamma zamonlarda ham o'zining kimligini, o'zligini bilishga intilgan. Inson muammosiga bag'ishlangan xilma-xil qarashlar, gipotezalar, nazariyalar yaratilgan.

Inson muammosi ijtimoiy fikr tarixida 3 xil nuqtai nazardan o'rganilgan: mifologik, diniy va ilmiy-nazariy.

Inson haqidagi dastlabki qarashlar qadimgi Sharq mamlakatlari, ayniqsa, Hindiston, Xitoy, Turon xalqlari tomonidan yaratilgan ertaklar, dostonlar, afsonalarda o'z ifodasini topgan. Hamma narsaga qodir inson obrazi Qadimgi Hind Vedalarida tasvirlangan. Ularda aytishliche, eng qadimgi inson Puruja mingta boshli, mingta ko'zli, mingta oyoqli bo'lgan emish. Bu insoning aql-zakovati-oy, ko'zi-quyosh qorib-toliqish-olov, nafasi esa - shamol emish. Hozirgi odamlar Prujadan tarqalgan ekanlar. Aytilishicha, uning qo'lidan - kematron (harbiylar), voysh (dehqonlar, hunarmandlar, savdogarlar), shudra (gadolar) kabi jamiyatning turli qatlamlariga mansub odamlar kelib chiqqan emish. Vedalarda yozilishicha,

inson ikki mohiyat: tana bilan jonning qorishmasidan iborat. Tana inson jismining asosini tashkil etadi, bu asosni braxman yaratgan, jon esa ruh (atmang) tomonidan yaratilgan. Agar insonning yerdagi faoliyati turli nopokliklar bilan bog'lanmasa, Atman va braxmanlarning aralashish jarayoni sodir bo'ladi. Mabodo, inson faoliyati yerdagi nopokliklar bilan aloqador bo'lsa, uning joni ko'rinishida emas, balki hayvoniy tana sifatida qayta tug'iladi. Xind Vedalarida olam bir butun, tirik zotlarning hammasi butunning ajralmas zaralaridir. Odam esa o'sha tirik zotlarning o'ziga xos shakli, ko'rinishidir, deyiladi.

Qadimiy Xitoy afsonalarida dastlabki inson - odamoto Panga qiyofasida namoyon bo'ladi. Odamning boshqa tirik mavjudotlardan farq qiluvchi insoniy xislatlari haqidagi dastlabki mulohazalarni qadimiy Xitoy manbaalarida ko'rish mumkin. Inson haqidagi dastlabki falsafiy qarashlar Xitoyda eramizdan avvalgi VII-VI asrlarda shakllangan. Qadimgi Xitoy faylasuflari fuqarolarning baxtli yoki baxtsiz bo'lish sabablarini osmondan emas, balki ular yashayotgan ijtimoiy muhitdan izlaganlar. Ularning ta'kidlashicha, ja'mi yaxshilik va yomonliklar odamlardan tarqaladi. Xitoyda keng tarqalgan Konfutsiy (e.a. 551-479 y.) ta'limoti bo'yicha, odamlar o'z tabiatlariga ko'ra xammasi bir, faqat tarbiya tufayli ular birbirlaridan farq qiladilar. Konfutsiyning inson to'g'risidagi fikr-mulohazalari, shogirdlari bilan bo'lgan suhbatlarni aks ettiruvchi «Suhbatlar va mulohazalar» asarida ifodalangan. Jamiyatda sodir bo'layotgan turli ahloqsizliklardan tashvishga tushgan Konfuysiy fuqarolarni tarbiyalashga harakat qiladi, ularni insofga chaqiradi. U insoniylikning turli fazilatlarini o'zida mujassamlashtirgan inson faqat o'zi uchun emas, balki jamiyat uchun, boshqalar uchun yashamog'i darkor, deb hisoblaydi.

Inson to'g'risidagi qarashlar eramizdan avvalgi VII-VI asrlarda O'rta va YAqin Sharq mamlakatlarida, xususan Turonda keng tarqalgan diniy-falsafiy ta'limotlarda, chunonchi zardushtiylik ta'limotida aks etgan. Bu ta'limotning markaziy muammosi - odam bilan olam va ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik. Ushbu ta'limotga muvofiq butun olam, shu jumladan odam borlig'i ham to'g'ri

unsurdan: tuproq, suv, havo, olovdan iborat. Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, olam qarama-qarshi kuchlar, xususan, yaxshilik va yomonlik, nu rva zulmat orasidagi kurashga asoslangan. Bu kurashni hech qachon murosaga keltirib bo'lmaydi, bu kurash butun koinotni qamrab olgan. Yaxshilik, yorug'lik Axura Mazda, yomonlik zulmat esa Axriman xudolari timsolida namoyon bo'ladi. Butun olamni, undagi barcha narsalarni, shu jumladan odamni ham ezgulik xudosi Axura Mazda yaratgan emish. U yaratgan yer yuzida paydo bo'lgan birinchi Odam Ato Iyim, deb nomlangan ekan.

Axura Mazdaning ko'rsatmasiga muvofiq Iyim yer yuziga turli jonli mavjudotlar, xususan, odamlar, hayvonlar, qushlar urug'ini sohibdi, ularni parvarish qilibdi. Shu asnoda, Iyim yer yuzida 900 yil yashaydi. Odam bolasining soni ko'payib yer yuzi unga porlik qila boshlabdi. Ana shunda Iyim xudoga murojaat qilib, yerni kengaytirishni so'raydi va bunga erishibdi ham. Bir kuni Axura Mazda yer yuzini muzlik bosib kelayotgani xaqida Iyimni ogohlantiribdi. Iyim yer yuzida mavjud tirik mavjudotlarni saqlab qolish uchun maxsus uy qurib, barcha tirik mavjudotlarning eng yaxshi zotlari, eng zo'r navlaridan bir juftidan saqlab qolibdi. Zardushtiylik ta'limotida inson faoliyatini boshqarib turadigan eng katta kuch-axloq normalari ekanligi xaqidagi g'oya ilgari surilgan. Shuning uchun Zardusht Oliy ibtido - Axura Mazdadan insoning kundalik amaliy faoliyatini boshqaruvchi qonun-qoidalarini aniqlab berishni so'ragan. Manna shunda Axura Mazda butun olam borlig'i ikki boshlang'ich asos - ezgulik va yovuzlik atrofida mujassam ekanligini xabar qiladi. Bunda ezgulik musaffo, beg'ubor osmonga, yovuzlik esa jahannamga qiyos qilinadi. Odamlar Axura Mazda tomonidan yuborilgan axloqiy normalar, tartiblarga amal qilsalar, yaxshilikning yomonlik ustidan g'alabasi ta'minlanadi. Yaxshilik bilan yomonlik orasidagi kurashda hal qiluvchi rolni - inson, uning iymon-e'tiqodi o'ynaydi, deyiladi zardushtiylik ta'limotida Zardushtiylikda ta'kidladiki, inson iymon-e'tiqodini uchta yirik tayanchi mavjud: fikrlar sofliqi, so'zdagi sobitlik hamda faoliyatining insonparvarligi.

Inson, uning olamga munosabati qadim Yunon falsafasida markaziy o‘rin tutadi.

Yunon olimi Suqrot (e.a. 469-399)ning falsafiy mulohazalari markazida inson va uning ongini o‘rganish turadi. Suqrotning inson to‘g‘risidagi qarashlarida axloqiy ratsionalizm markaziy o‘rin egallaydi. U ahloqsizlik haqiqatni bilmaslikdir, insondagi yomonliklar - bilimsizlikning natijasidir, deb hisoblaydi. Platonning fikricha, inson asosan ikki bo‘lajak uyushmasidan iborat. Birinchi bo‘lak - o‘lmas jon, ikkinchi bo‘lak - tana. Insoning joni ham ikki qismdan iborat: oliy - yuqori qism va pastki - quyi qism. Oliy qismda aql-zakovat to‘plagan, uning yordamida inson abadiy g‘oyalar sirini bilib oladi va farovonlik, ezgulik tomon intiladi. Pastki qism - his-hayajonga asoslangan. Platon odamlarni uch katta toifaga bo‘lgan. Birinchi toifadagilar - aqlli kishilar, ikkinchi toifadagilar - his-hayajonga beriluvchilar, uchinchi toifa - doqiylarga, yo‘lboshchilarga sajda qiluvchilar.

Aristotel inson jismi va ijtimoiy qiyofasi orasidan aloqadorlikni tushuntirib berishda o‘z o‘tmishdoshlaridan ancha ilgarilab ketadi. U olamdagi jami tirik mavjudotlar hayotining asosini jon tashkil qiladi, deb hisoblaydi. Bu jon uch turkumga bo‘linadi: eng past turkumdagi jon - o‘simliklar, ikkinchi turkumdagi hayvonlarda, eng oliy turkumdagi jon - odamzodda bo‘ladi. Aristotel inson deb ataluvchi tirik mavjudotni butun va bo‘linmas, deb talqin etadi. Ayni vaqtda «inson o‘z tabiatiga ko‘ra siyosiy mavjudotdir», deb ta’riflaydi. Olim odamlarni faqat moddiy farovonlik emas, balki ijtimoiy adolat prinsiplariga rioya qilish ezgulik tomon boshlaydi, deb hisoblaydi. Ezgulik deganda, akl-zakovat bilan ish ko‘rishni, mehribonlik, mardlik, ochiqko‘ngillikni, to‘g‘rilik, xayrihoxlikni tushunadi.

Aristotel insonning har tomonlama kamoloti haqida fikr yuritadi va yuksak axloqiy poklik, tashki va chiki go‘zallik, ijtimoiy-siyosiy yetuklik kabi fazilatlarni oliy kamolotga yetkazadigan fazilatlar, deb hisoblaydi.

O‘rta asr G‘arbiy Yevropa falsafasida inson xaqidagi diniy qarashlar ilgari suriladi. Chunonchi, xristian falsafasining xudo inson qiyofasida gavdalandi. Xristian falsafasining yirik namoyondasi Foma Akvinskiy fikricha insonda mavjud

fazilatlarning eng oliysi - aqlidir. Inson aql yordamida yaxshi va yomon, ezgulik va johillikning farqiga boradi. Ezgulik to'rt ko'rinishda, chunonchi: donishmandlikda, jasurlikda, mu'tadillikda va adolatparvarlikda namoyon bo'ladi. Akvinskiy bu fazilatlarga Yana xristianlikka xos uch fazilatni: ishonch, umid va muhabbatni ham qo'shadi.

Islom falsafasida Odam suratini (Odam Atoni) loydan yasaganligi, keyin unga jon ato etganligi, Momo Havoni Odam Atoning «chap biqinidan» yaratilganligi va butun kishilik jamiyati Odam Ato va Momo Havodan tarqalganligi haqida g'oya ilgari surilgan. Qur'oni Karimning al-isro surasida. Biz odam bolalarini aziz - mukarram qildik ... va ularni o'zimiz yaratgan juda ko'p jonzotlardan afzal, ustun qilib qo'ydik; deyilgan. Islom dini ta'siri ostida musulmon falsafasi va uning mutakallimlik va mutazalliylik ta'limotlari shakllandi. Mutakallimlar olamni, odamni tushunish asoslarini Qur'oni Karim aqidalaridan izladilar. Ular insoning taqdiri azaldan belgilangan, degan g'oyani ilgari suradilar - Mutazalliyar xudo insonga o'xshash, deb tushuntiradilar. Ayni vaqtda ular insonni aqlini, olamni o'zgartirish borasidagi faoliyatini yuqori baholadilar.

Musulmon falsafasidagi xurfiylikda inson muammosi o'zgacha talqin qilindi. Bu yo'nalishning yirik namoyondasi Mansur Xalloy ta'limotiga muvofiq, mustaqil, erkin fikr yuritish qobiliyatiga ega bo'lgan inson komillik, oriflik darajasiga ko'tarilishi mumkin.

Inson muammosi O'rta asrlar O'rta Osiyo faylasuflari qarashlarida muhim o'rin tutadi. Abu Nasr Forobiy (870-950 yillar) odamning tanasi paydo bo'lishi bilan, uni «oziqlantiruvchi quvvat» vujudga keladi. O'sha quvvat yordamida inson tanasi oziqlanib turadi va shu jarayonda sezgi organlari paydo bo'ladi. Sezgi a'zolari tufayli insonda his, tasavvur, xotira birlashib, xayol hosil bo'ladi. Xayol quvvati yordamida inson bilim, hunar egallaydi, faoliyat ko'rsatadi, foyda, zararning farqiga boradi. Inson o'zining aql-zakovati bilan olamdagi boshqa tirik mavjudotlardan farqlanadi. Uning aql-zakovati borliq turli-tuman ko'rinishlarining asosidir. O'rta asr sharoitida insonni insoniy fazilatlari xislatlarini aniqlashda,

Forobiy o'z zamondoshlaridan ancha ilgarilab ketadi. Forobiy «Baxt-saodatga erishuv xaqida» nomli risolasida insonning xislatlari, fazilatlarini xaqida fikr yuritadi.

Abu Ali ibn Sino inson tana va jondan tashkil topgan. Inson boshqa tirik mavjudotlardan o'zining fikr yuritish qobiliyati bilan tubdan farq qiladi, deb hisoblaydi. Abu Rayhon Beruniyning fikricha, inson olamdagi barcha mavjudotlardan o'zining yaratuvchanligi bilan tubdan farq qiladi; yaxshilik, rostgo'ylik, oliyjanoblik, mehr-shavqat, muhabbat kabi fazilatlar insonni ulug'laydi. Yolg'onchilik, yomonlik, ichiqoralik, qo'pollik, o'g'rilik, tuxmatchilik kabi illatlar insonni tubanlashtiradi. Abu Rayhon Beruniy inson o'z mehnati bilan ulug'dir. Mehnat yordamida inson o'z badanini turli illatlardan, xususan, dangasalikdan, yalqovlikdan, ishyoqmaslikdan qutqaradi, degan fikrni ilgari suradi.

Yusuf Xos Hojib kishilarni ahloqiy barkamolligi yoki ahloqsizligiga qarab yaxshi va yomon odamlarga bo'ladi. U kamtar, oddiy, halol, haqgo'y kishilar jamiyatning bebaho boyligi; munofiq, yolg'onchi kishilar yurt uchun zararli illat ekanligini qayta-qayta takrorlaydi.

Uyg'onish davri falsafasida har tomonlama rivojlangan shaxs g'oyasi olg'a suriladi. mashhur ingliz gumanisti Tomas Mor «Utopiya» asarida inson shaxsi tubanlashuvining sabablari haqida fikr yuritib o'g'rilik, daydilik tubanlashuvning ko'rinishlaridir. Bu kabi illatlarni tugatmoq uchun nopok yo'llar bilan topilgan boyliklarni yo'qotish darkor, degan xulosaga keladi.

XVII-XVIII asr G'arbiy Yevropa falsafasida inson to'g'risidagi diniy qarashlar tanqid ostiga olindi, inson, uning mohiyati, kelib chiqishi haqida yangi ilg'or g'oyalar ilgari surildi. Mashhur ingliz faylasufi F.Bekon (1561-1626 y.) o'zining «Yangi Orgonon» asarida insoning tabiat ustidan hukmron bo'lishida fan yutuqlariga tayanish zarurligini isbotlab berdi. mashhur ingliz faylasufi - Tomas Gobbs (1588-1679 y.) fikriga ko'ra, jamiyat - juda katta mexanizm, inson o'sha buyuk mexanizmning murvatidir. Inson degan mavjudot bir-biridan mutlaqo farq qiluvchi ikki muxim bo'lakdan iborat. Uning birinchi bo'lagini jismoniy, ikkinchi

bo'lagini - ma'naviy qobiliyatlar tashkil etadi. Insondagi ma'naviy qobiliyatlar tabiat tomonidan in'om etilmaydi, balki ular o'zlashtiriladi.

Gobbs insoning ma'naviy qobiliyatlarini mavjud ijtimoiy shart-sharoitlar bilan bog'lab tushuntirishga harakat qiladi.

Ingliz faylasufi Djon Lokk (1632-1704 y.) «Inson ahli to'g'risidagi tajriba» asarida inson qalbi xuddi oq qog'oz varag'idek toza bo'lib, faqat tajriba o'sha qog'oz sahifasini turli yozuvlar bilan to'ldiradi. Insonni yangi bilimlar bilan qurollantirmoq uchun tajribaga tayanmoq lozim. Har qanday bilim yoki g'oyaning manbai - tajribadir, degan fikrni ilgari suradi. Inson faoliyati ko'rsatishda o'z aqlida mavjud bo'lgan bilimga tayanadi, deb ta'riflaydi u «Aqlni boshqarish xaqida risola»Sida.

XVIII asr fransuz olimi, ma'rifatparvar Jan Jak Russo (1712-1778 y.)ning inson muammosiga doir falsafiy fikrlari uning «Odamlar orasida tengsizlikning kelib chiqishi va asoslari xaqida mulohaza», «Ijtimoiy shartnoma», «Emil yoki tarbiya to'g'risida»gi asarlarida aks etgan.

XIV asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida Turkiston Chor Rossiyasi tomonidan bosib olingan, mustamlakachilik siyosati Ayni avjiga chiqqan paytida o'lkada ma'rifatparvarlik harakati shakllandi. Bu harakat odamlarni ilm egallashga chaqirdi, o'tmish avlod merosini targ'ib qildi, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy qaloqlikdan chiqish yo'llarini izladi. Inson muammosi ma'rifatparvarlar ijodida o'ziga xos talqin topdi. Ma'rifatparvar Ahmad Donish (1827-1897 y.) inson olamni, o'zi yashayotgan ijtimoiy muxitni o'zgartirishga qodir. Buning uchun u nafaqat diniy, balki dunyoviy bilimlarni bilishi zarur, deb hisoblaydi. «Biz dunyoni gullab-yashnashi uchun, dengizlarni kezib o'rganish uchun, yer osti boyliklarini topish uchun, dunyoning ajoyib sirli tomonlarini talqin etish uchun, uning hamma qit'alari va aholisini bilish uchun tug'ilganmiz», deb yozadi Donish o'zining «Navodir ul-vaqoye'» asarida.

Furqat jamiyatda ma'naviy qashshoq, nopok, galvars kishilarining ko'payishi - fojea, ofatdir. Fan nodon - oliy kishilar yo'lini yorituvchi, ularni to'g'ri yo'lga



boshlovchi yo‘lchi yulduz, chiroqdir. Ilm-fan qanchalik tez rivojlansa, jamiyat a'zolarining orzu-umidlari shunchalik tez ro‘yyobga chiqadi, ma'naviy qashshoq odamlar soni kamayadi. Ma'rifatli, bilimdon, odamlar qancha ko‘p bo‘lsa, jamiyat hayoti shuncha tez insonparvarlashadi, degan xulosaga keladi.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida jamiyatni insonparvarlashtirish g‘oyasi O‘rta Osiyoda keng tarqalgan jadidchilik harakatining bosh g‘oyasi edi. Bu harakatning namoyondalaridan biri Abdulla Avloniy (1878-1943 y.) o‘z asarlarida o‘rta Osiyo xalqlari jahon sivilizatsiyasi yutuqlaridan, ilm-ma'rifat, madaniyatdan bebahra qolmaslikni, xalq o‘ta qashshoqlashib, qullarcha hayot kechirayotganligini afsus va alam bilan tasvirlaydi. Avloniy asarlarining bosh mavzusi - inson. Uning fikricha, inson butun borliqning ko‘rki va sharafidir. Inson butun mavjudot sohibidir, chunki uning aql-zakovati bor. Inson shu qudrati tufayli ilm egallaydi. Inson o‘zining aql-zakovati tufayli boshiga tushadigan har qanday balo-qazodan saqlanadi. Insonparvar jamiyatning muxim vazifalaridan biri - fuqarolar, ayniqsa yoshlar aqliy kamoloti haqida qaygurishdir.

Inson muammosi nemis klassik falsafasida muxim o‘rin tutadi. Nemis klassik falsafasining yirik vakillari Immanuel Kant, Hegel, Fichte, Shelling, Hegel, Lyudvig, Feyerbax insonshunoslik sohasida bilimlarning rivojlanishiga katta hissa qo‘shdilar. Immanuel Kant (1724-1804 y.) insonga ta'rif berganda uch muxim tomonga ahamiyat berish mumkinligini ta'kidlaydilar: 1. Tirik mavjudot sifatida insonda hayvoniy alomatlarning borligi. 2. Tirik va aqlli mavjudot sifatida unda insoniylik alomatlarining borligi. 3. Aqlli mavjudot va shuning bilan birga unda fikr-mulohazalarni singdirish imkoniyati mavjud bo‘lgan shaxs alomatlari borligi. Kant o‘z diqqatini inson faoliyatini, uning qobiliyatlarini, malakatlarini o‘rganishga qaratdi. Inson kamoloti masalasi Vilgelm Hegel (1770-1831 y.) falsafasining diqqat markazida bo‘ldi. Uning fikricha, inson - dunyoviy ruhning begonalashuvidan o‘zga narsa emas. Hegel insonning shakllanishi jarayonini ruhning chuqurlashishidan iborat, degan fikrni ilgari suradi. Inson muammosi Lyudvig Feyerbax (1704-1782 y.) falsafiy qarashlarida alohida o‘rin tutadi.

Feyerbax uchun inson - eng avvalo moddiy ob'yekt. Insonni xudo yaratgan emas, inson xudoni yaratgan. Feyerbax insoning fazilatlarini shakllanishida biologik omillarning tutgan o'rnini mutloqlashtirdi. Feyerbax jamiyatdagi barcha odamlar borlig'ining eng muhim elementi vazifasini muhabbat bajaradi, degan g'oyani ilgari surdi.

Inson muammosiga marksizm falsafasi o'ziga xos yondoshadi. Karl Marks o'zining «Kapital» asarida inson - ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyotning mahsuli, degan xulosaga keldi. Bu xulosa inson to'g'risidagi falsafiy fikrlar taraqqiyotiga qo'shilgan muxim hissa bo'lib hisoblanadi. Marks «inson tabiati» deganda individning alohida jinsga xos tirik mavjudot ekanligini ifodalovchi biologik, psixologik va ijtimoiy xususiyatlarining yig'indisini tushundi. Marks asos solgan inson to'g'risidagi konsepsiya F.Enoyans tomonidan rivojlantirildi. Engels birinchi marta «Maymunning odamga aylanishida mehnatning roli» asarida inson antropogenez jarayoni mahsuli ekanini asoslab berdi. Marks, Engelsning eng katta yutug'i - inson to'g'risidagi dialektik konsepsiyani yaratilganidir. Ushbu konsepsiyaga muvofiq, jamiyat qanday bo'lsa, o'sha jamiyatga shakllangan inson qiyofasi ham shunday bo'ladi. Shuning uchun ham inson qiyofasida mavjud bo'lgan yaxshi fazilatlar ham, yomon illatlar ham - jamiyat, unda mavjud bo'lgan ishlab chiqarish munosabatlari bilan bog'liq.

XIX asrning 40-50 yillaridan boshlab klassik falsafaga qarama-qarshi noklassik falsafa shakllana boshladi. Bu falsafa ekzistensializm, personalizm, neopozitivizm, pragmatizm, kosmizm falsafiy oqimlarida o'z ifodasini topdi.

Ekzistensializm falsafiy oqimi shular jumlasidandir. Daniyalik faylasuf Kyergor (1813-1855 y.) insonni taxlil qilish maqsadida «ekzistensiya» tushunchasini kiritdi. Insonni, uning ichki dunyosini bilishga ilmiy metodni qo'llab bo'lmaydi. Yashash bu - «ichki dunyo». Yashash - ichki dunyo insoning betakrorligini ko'rsatadi. Yashash deganda Kyerkegor mavjudlik tomon borishni tushunadi va uni uch bosqichdan iborat, deb biladi:

Birinchi bosqich - estetik bosqich.

Ikkinchisi - ahloqiy bosqich.

Uchinchisi - diniy ekzistensiya.

Birinchii bosqich zaminida yashash, chuqur-halovatga qiziqish, inson extiyojini qondirish yotadi. Bunda yashash yo'lini tanlash eng oddiy shaklda bo'ladi, chunki ob'yekt inson his-tuyg'ularini qondirish asosida tanlanadi. Ikkinchi, axloqiy bosqichda inson o'zini-o'zi anglaydi, o'z ma'suliyatini his qiladi.

Yashashning xaqiqiy ma'nosini inson uchinchii - diniy bosqichda his qila oladi. Inson azob chekig evaziga yashayotganini biladi.

Kyerkegor fikricha ekzistensiya deganda inson borlig'ining mavjudlik usuli, mohiyati emas, balki inson shaxsining bilib bo'lmaydigan, takrorlanmas holatlari nazarda tutiladi. Uning ekzistensialistik qarashlari «yoki-yoki», «Qo'rquv va titroq», «o'lim kasali» asarlarida bayon etilgan.

Ekzistensializm falsafasi XX asrning boshlarida Germaniyada vujudga keldi.

Ekzistensializm falsafasida inson muammosiga o'ziga xos yondashuv aks etgan. Agar klassik falsafada insonning mohiyati aql-zakovati asosida talqin qilingan bo'lsa, bu yo'nalishda inson erki haqida fikr yuritiladi.

XIX asrning noklassik falsafasiga inson muammosini olib kirishda mashhur nemis faylasufi Nitsshening (1844-1900 y.) o'rni katta. U xalq ya'ni barkamol inson to'g'risidagi qarashlarni ilgari suradi. Nitsshye fikricha, inson bolasida xoliqlik va maxluqlik bor butun holda uyushadi. Nitsshye inson chinakkam komillik darajasiga ko'tarilmog'i uchun avvalo mahluqlarga xos qiliqlardan xoli bo'lmog'i darkor, deb hisoblaydi.

Ekzistensializm falsafasining asosiy g'oyalaridan biri shuki, insonning xususiyati - u o'zini o'zi yashaydi, mavjud bo'la turib, mohiyatini bunyod etadi. Mabodo individ inson darajasiga ko'tarilganida uning ongi va faoliyatida nuqsonlar mavjud ekan, bunga, avvalo, o'zi aybdor. Chunki insonning tabiati u yaralgunga qadar mavjud bo'lmaydi va individning o'zidan boshqa hech qanday kuch uni insonga aylantira olmaydi. Bunday g'oyani ilgari surish bilan ekzistensial falsafa insonning shakllanishida uning o'zi mas'ul ekanligiga e'tibor qaratadi.

Ekzistensializm inson faoliyatining ratsional tomonlariga diqqat qaratadi. Xususan, inson faoliyatida turli konfliktlar sodir bo'lganda aql-zakovat hukmiga quloq solish, aql kuchi bilan har qanday vaziyatdan chiqish - inson amaliy faoliyatining muxim sharti ekanligini ta'kidlaydi. Oddiy insonning «xushyor hisob-kitoblari», eng og'ir damlarda o'zi bilan o'zi maslahatlashishi uni turli fojia va dahshatlardan saqlab qoladi. Demak, o'z ekzistensiyasini topgan kishining qiyinchilikni matonat bilan yengishiga jasorati yetadi.

Hozirgi zamon fani ma'lumotlariga qaraganda odam deb ataluvchi yagona biologik turga mansub tirik mavjudotning insonga aylanishi uzoq davom etgan evolyutsion jarayondir. Mutaxassislarning fikrlariga ko'ra bu jarayon 3-3,5 mln yil davom etgan. Insonning faoliyati, turmush tarzi zamonlar o'tishi bilan o'zgarib borgan. Shu o'zgarishlarning turli-tumanligi insonlarning bir-biridan farq qilishi uchun asos vazifasini bajargan. Faoliyatning, turmush tarzining turli tumanligi insonlarning birini ikkinchisidan farq qiluvchi belgisi hisoblangan.

Insonning olamdagi boshqa mavjudotlardan farq qiluvchi muxim xususiyatlari nimalardan iborat? Insonning hayoti, faoliyati, uning irsiy-genetik xususiyatlari tabiiy-ijtimoiy muxit ta'siriga bog'liqmi? kabi savollarga olimlar haligacha javob izlaganlar. Xo'sh, insonning olamdagi boshqa tirik mavjudotlardan farqini ko'rsatuvchi eng muxim xususiyatlar nimalardan iborat?

Birinchidan, inson olamdagi boshqa tirik mavjudotlardan xotirasi, tafakkuri, tili borligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, til inson avlodlari va ajdodlari orasidagi aloqada vorislik vazifasini bajaradi.

Ikkinchidan, insonning insoniyligini belgilovchi eng muxim xususiyat - madaniyat. Insonning o'z faoliyatini tartibga solish, yo'naltirishi - madaniyat. Ma'lum bir jamiyatga birlashib yashashi - madaniyat. Uning faoliyatini ma'lum bir maqsadga yo'naltiruvchi omil - madaniyat.

Uchinchidan, insonning hayvonan farq qiladigan eng muxim xususiyati - o'zining yashashi, turmushi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy boyliklarni ishlab chiqarish malakasiga ega bo'lishi.

Fan nuqtai nazaridan insonga nisbatan «inson eng aqlli mavjudot», «inson oʻzini oʻzi anglovchimavjudot», «inson-ma'naviy mavjudot» degan fikrlar ishlatiladi. Odamning insonga aylanishi va jamiyatga birlashishi antroposotsiogenez jarayonining natijasidir. Antropogenez jarayonida mehnat asosiy rol oʻynaydi. Mehnat tufayli inson oʻzi yashayotgan tabiiy muhitni oʻzgartiradi, moddiy va ma'naviy boyliklar yaratadi, oʻzini ham oʻzgartiradi. Mehnat antropogenez (ya'ni odamning shakllanishi) va sotsiogenez (jamiyatda yashash, insonga aylanish) jarayonining markaziy omilidir.

Antroposotsiogenezning ikkinchi muhim omili-til.

Antroposotsiogenezning muhim omili insonni inson ishlab chiqarishdir.

Antroposotsiogenezning muhim omili-ijtimoiy-axloqiy me'yorlar va normalarning vujudga kelishi.

Odamning dastlabki ajdodi («paleantrop») ovchilik, termachilik faoliyatidan ishlab chiqarish faoliyatiga oʻta boshladi. Bu odam oʻzida insonga xos ijtimoiy fazilatlarni mujassamlashtiraytganidan dalolat beradi.

Inson antroposotsiogenez jarayonining mahsuli ekanligini hozirgi zamon Fani ham tasdiqlamoqda. Shuning uchun insondagi tabiiylik bilan ijtimoiylik orasidagi aloqadorlikni bilish muhim ahamiyatga ega.

Inson uchta buyuk qudrat: tana-ruhiyat-ma'naviyatning yigʻindisidir. Insonning biologik holati deganda uning jismida sodir boʻladigan morfofiziologik, genetik, elektroximik oʻzgarishlar, yoshi, irqi, jinsini ifodalovchi alomatlar tushuniladi.

Insonning ruhiy (psixologik) holati - uning his-tuygʻulari, kayfiyati, irodasi, temperamenti.

Insonning ma'naviyati-uning fazilatlari xislatlari, qobiliyatlari, malakalar yigʻindisi. Aynan ma'naviyat insonning ijtimoiy qiyofasini vujudga keltiradi.

Falsafa kursining natropologiya boʻlimida odam-inson-individ-shaxs tushunchalari ustida toʻxtalib oʻtgan edik. Odamning ijtimoiylik xislati shaxsdir.

Shaxs tushunchasida insonning jamiyatda tutgan o'rnini va bajaradigan vazifalari aks etadi.

Shaxs, avvalo, yaxlit jamiyatning alohida bo'lagi, unda mavjud ijtimoiy munosabatlar jamuljam bo'ladi. Jamiyat taraqqiyoti jarayonida inson o'z ichki dunyosi va manfaatlariga ko'ra boshqalardan farqlanadigan asta-sekin jamoa a'zosidan shaxs darajasiga ko'tarilib boradi.

Inson individ sifatida dunyoga keladi, shaxs bo'lib shakllanadi. Insonning shaxs bo'lib shakllanishida jamiyat ijtimoiy muhit muhim o'rin tutadi.

Shaxs tushunchasida mazkur insonning barcha ijtimoiy vazifalari, barcha munosabatlari ifodalandi. Inson amaliy faoliyat jarayonida shaxs sifatida shakllanib boradi. Shaxs ijtimoiy ahamiyatli xislat va fazilatlarni o'zida mujassamlashtirgan inson. Shaxsning xislatlari uning jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy hayotidagi ishtirokida namoyon bo'ladi. Shaxsning xislatlari deganda a) jismoniy; b) ma'naviy; v) ijtimoiy xislatlar nazarda tutiladi.

Shaxsning jismoniy xislat-fazilatlari deganda uning jismi, gavda tuzilishi, kiyinishi, uy-oilasi, u tomonidan yaratilgan jam'iy narsalar o'zini muxofaza qila olish, o'zi va boshqalar haqida qayg'urishi nazarda tutiladi.

Shaxsga xos ijtimoiy xislatlar boshqa kishilar bilan bo'ladigan o'zaro aloqa va munosabatlarda shakllanadi. Shaxsning turli ijtimoiy birliklar-guruhlardagi rollari turlicha bo'ladi. Masalan «ona», «farzand», «qo'shni», «do'st», «xaridor».

Shaxsning ma'naviyati, uning ichki olami, ruhiyati, «men» ligi ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Shaxs mohiyatini ifodalovchi bu tomonlar yaxlitlikda namoyon bo'ladi va insonning «men» ini ifodalaydi.

Shaxsning shakllanishi jamiyatda to'plangan tajribalarni, qadriyatlarni o'zlashtirish jarayonidir. Shaxsning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadigan omillarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

- a) insonning o'ziga xos biologik xususiyatlari
- b) ijtimoiy muhit

ijtimoiy muhit deganda inson hayoti kechadigan jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, informatsion ma'naviy shart-sharoitlar nazarda tutiladi. Ijtimoiy muhit-bu jamiyat, ijtimoiy muhit, oila, mehnat va o'quv jamoalari, qo'ni-qo'shni, do'st-birodarlar nazarda tutiladi.

Ijtimoiy muhitning muhim tomonni jamiyatda mavjud siyosiy tizim tashkil etadi. Jamiyat siyosiy tizimining xarakteri shaxs qobiliyatlarini ro'yobga chiqarishga imkoniyat yaratishi mumkin.

Shaxs muammosining muhim tomonidan bir-shaxs tipologiyasi masalasidir.

Bajaradigan vazifalariga ko'ra shaxslarni a)siyosiy, b) estetik, v) iqtisodiy, g) diniy, d) ijtimoiy tiplarga;

Ijtimoiy xususiyatlariga ko'ra:

a) fan yoki san'at namoyondalari

b) tafakkur sohiblari

v) kuchli hissiyot sohiblari

g) insonparvarlar, birinchilar tiplariga;

Sivilizatsion nuqtai nazardan:

a) sharqqa xos shaxs tiplariga;

Psixoenergetik xususiyatlariga ko'ra:

a) yuksak psixoenergetik xislatli (agressiv) shaxslar

b) pastenergetiklik xislatli o'z dunyosiga g'arq bo'lgan, muloqotga kirishavermaydigan shaxslar, o'ziga ishonmaydigan shaxslar, xafaqon, g'amgin shaxslar

v) sharoitga qarab tez o'zgaradigan shaxslar tipil

Shunday qilib, odam - tabiatdagi oliy biologik tur. Bu tur uzoq taraqqiyot jarayonida insonga aylanadi.

Jamiyatda muayyan o'rin tutgan, ijtimoiy munosabatlarga kirisha oladigan, o'zligini va jamiyatni, o'zining jamiyatdagi o'rnini anglagan inson-shaxs hisoblanadi.

### ***FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:***

1. I.Karimov. Inson huquqlari, erkinliklari hamda manfaatlari-eng oliy qadriyat. - T., «O‘zbekiston» 2005 yil yoki «Xalq so‘zi» gazetasi, 8 dekabr 2005 yil.
2. I.Karimov Barkamol avlod - O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T., «O‘zbekiston» 1997 yil.
3. Falsafa. O‘quv qo‘llanma. E.Yusupov tahriri ostida.-T., «Sharq», 1999 yil, 272-283 betlar.
4. Falsafa asoslari. - T., «O‘zbekiston» NMIU, 2005 yil, 272-280 betlar.
5. Anvar Choriyev. Inson falsafasi. Inson to‘g‘risiagi falsafiy fikrlar taraqqiyoti. I kitob - T., «Chinor ENK», 1998 yil.
6. Inson falsafasi. II Mustaqil shaxs. - T., «Chinor ENK», 2002 yil.
7. O.G.Danilyan, V.M.Taranenko. Filosofiya - Moskva, «EKSMO» 2005 yil, 365-374 betlar.